BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)

An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research

Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोल आणि विकासाच्या संधी

डॉ.निलम मधुसूदन छंगाणी

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

श्री किसनलाल नथमल गोयनका कला व वाणिज्य महाविद्यालय, कारंजा (लाड), जि. वाशिम.

ई.मेल.- nilam1982chhangani@gmail.com

सारांश

प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात महाराष्ट्रातील विदर्भ आणि मराठवाडा या दोन प्रमुख विभागांच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोलाचा आणि शाश्वत विकासाच्या नवीन संधींचा चिकीत्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. महाराष्ट्र हे आर्थिकदृष्ट्या प्रगत राज्य असले तरी, औद्योगिक केंद्रीकरण आणि विकासाचे फायदे प्रामुख्याने मुंबई-पुणे-नाशिक या पट्ट्यापुरतेच मर्यादित राहिल्याने राजंतर्गत तीव्र विषमता निर्माण झाली आहे. द्वितीयक माहितीच्या आधारे केलेल्या या संशोधनातून असे दिसून येते की, विदर्भ व मराठवाड्यातील सिंचनाचा प्रचंड अनुशेष, कोरडवाहू शेतीवरील अति-अवलंबित्व, कृषी-प्रक्रिया उद्योगांची वानवा आणि पायाभूत सुविधांचा संथ विकास ही येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्थे मागील प्रमुख कारणे आहेत. या असमतोलामुळे ग्रामीण भागात कर्जबाजारीपणा, शेतकरी आत्महत्या आणि रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर यांसारख्या गंभीर समस्या उद्भवल्या आहेत.

या आव्हानांवर मात करण्यासाठी प्रस्तुत प्रबंधात शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या विविध संधींवर प्रकाश टाकण्यात आला आहे. यामध्ये स्थानिक पातळीवर कृषी-प्रक्रिया उद्योग उभारणे, सौर ऊर्जेचा वापर करून दिवसा वीजपुरवठा करणे, जैविक शेती, कृषी-पर्यटन आणि महिला बचत गटांच्या माध्यमातून दुग्धव्यवसायाचा विस्तार करणे यांसारख्या उपाययोजना सुचवल्या आहेत. समृद्धी महामार्गासारख्या नव्या पायाभूत सुविधांचा लाभ घेऊन ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला जागतिक बाजारपेठेशी जोडल्यास हा प्रादेशिक असमतोल यशस्वीपणे दूर केला जाऊ शकतो, हा निष्कर्ष या संशोधनातून मांडण्यात आला आहे.

महत्त्वाचे शब्द: प्रादेशिक असमतोल, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, विदर्भ, मराठवाडा, शाश्वत विकास.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे भारतातील अग्रगण्य, आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध आणि सर्वाधिक औद्योगिकीकरण झालेले राज्य म्हणून ओळखले जाते. देशाच्या एकूण स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) महाराष्ट्राचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. परंतु, या आर्थिक प्रगतीचे आणि विकासाचे फायदे संपूर्ण राज्यात समान पद्धतीने पोहोचलेले नाहीत. राज्याच्या एका बाजूला मुंबई, पुणे आणि नाशिक यांसारख्या शहरांचा समावेश असलेला 'सुवर्ण त्रिकोण' आर्थिक विकासाची नवी शिखरे सर करत असताना, दुसऱ्या बाजूला विदर्भ आणि मराठवाडा हे प्रदेश आजही विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून काहीसे मागे राहिलेले दिसतात. या प्रादेशिक असमतोलाचा सर्वाधिक फटका या दोन्ही विभागांतील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बसला आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

विदर्भ आणि मराठवाड्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहे. मात्र, अपुरा पाऊस, सिंचन सुविधांचा अभाव, सातत्याने पडणारा दुष्काळ आणि हवामान बदलाचे संकट यांमुळे येथील शेती धोक्यात आली आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत विदर्भ-मराठवाड्यात झालेली संथ औद्योगिक प्रगती, पायाभूत सुविधांची कमतरता आणि भांडवली गुंतवणुकीचा अभाव यामुळे येथील ग्रामीण भागात रोजगाराच्या पुरेशा संधी निर्माण होऊ शकलेल्या नाहीत. परिणामी, शेतीवरील वाढता भार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या आणि ग्रामीण भागातून होणारे स्थलांतर या गंभीर समस्या या दोन्ही विभागांसमोर उभ्या ठाकल्या आहेत. हा प्रादेशिक असमतोल केवळ आर्थिक नसून तो सामाजिक आणि मानवी विकास निर्देशांकातील (HDI) तफावतीतूनही स्पष्टपणे दिसून येतो.

परंतु, या आव्हानांच्या पलिकडे विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत विकासाच्या प्रचंड संधी दडलेल्या आहेत. विदर्भातील समृद्ध वनसंपदा, खनिज साठे आणि मराठवाड्यातील ऐतिहासिक व पर्यटन स्थळे यांमुळे स्थानिक पातळीवर नवीन उद्योग उभारणीला वाव आहे. कृषी-प्रक्रिया उद्योग, जैविक शेती, दुग्धव्यवसाय आणि फलोत्पादन यांसारख्या पूरक व्यवसायांच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कायापालट करणे शक्य आहे. तसेच, 'समृद्धी महामार्ग' आणि वाढत्या कनेक्टिव्हिटीमुळे या भागातील ग्रामीण उत्पादनांना मोठ्या बाजारपेठा उपलब्ध होत आहेत. प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोलाच्या कारणांचा सखोल वेध घेतला असून, उपलब्ध संसाधनांचा योग्य वापर करून शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या कोणत्या नवीन संधी निर्माण करता येतील, याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन केले आहे.

शोध निबंधाची उद्दीष्ट्ये

1. विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोलाचे विवेचन करणे.
2. विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोलाच्या कारणांचा शोध घेणे
3. शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या कोणत्या नवीन संधींचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी द्वितीयक माहिती (Secondary Data) ही विविध प्रमाणित आणि अधिकृत स्रोतांकडून संकलित करण्यात आली आहे. यामध्ये प्रामुख्याने केंद्र व राज्य शासनाचे आर्थिक पाहणी अहवाल, विदर्भ व मराठवाडा विकास मंडळांचे सांख्यिकीय दस्तावेज, तसेच विविध नामांकित शोधपत्रिका, पुस्तके आणि इंटरनेटवरील अधिकृत संकेतस्थळांचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित केलेल्या या सांख्यिकीय माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण करून संशोधनाचे निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत.

विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोल

प्रादेशिक असमतोलाचा अर्थ

"प्रादेशिक असमतोल म्हणजे एखाद्या देशामध्ये किंवा राज्यामध्ये सर्व भौगोलिक क्षेत्रांचा आर्थिक, सामाजिक आणि औद्योगिक विकास समान गतीने न होता, काही भाग अधिक प्रगत आणि श्रीमंत होणे तर काही भाग तुलनेने मागासलेले किंवा अविकसित राहणे होय. विकासाचे फायदे, सरकारी संसाधने, पायाभूत सुविधा आणि भांडवली गुंतवणूक जेव्हा संपूर्ण भूभागात समप्रमाणात न वाटता केवळ ठराविक प्रशासकीय विभागांमध्ये किंवा शहरांमध्येच केंद्रित होतात, तेव्हा प्रादेशिक असमानतेची दरी निर्माण होते. हा असमतोल केवळ दरडोई उत्पन्नातील तफावतीपुरता मर्यादित नसून तो औद्योगिक

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

केंद्रीकरण, सिंचन सुविधांमधील असमानता, रोजगाराच्या संधींचा अभाव आणि मानवी विकास निर्देशांकातील (HDI) फरकातूनही स्पष्टपणे दिसून येतो. थोडक्यात, एकाच राज्याच्या सीमेत राहणाऱ्या विविध क्षेत्रांमधील आर्थिक समृद्धी आणि जीवनमानातील ही विषम दरी म्हणजेच प्रादेशिक असमतोल होय."

महाराष्ट्राच्या आर्थिक नकाशावर विदर्भ आणि मराठवाडा हे दोन्ही विभाग नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असूनही, पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत त्यांच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत तीव्र प्रादेशिक असमतोल दिसून येतो. या असमतोलाचे मुख्य कारण म्हणजे येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची शेतीवरील संपूर्ण निर्भरता आणि त्या तुलनेत सिंचन सुविधांचा असलेला प्रचंड अभाव होय. विदर्भातील अमरावती विभाग आणि संपूर्ण मराठवाड्यात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक असल्याने, येथील शेतकरी पूर्णपणे मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून आहेत. पाण्याच्या दुर्भिक्षामुळे आणि सातत्याने पडणाऱ्या दुष्काळामुळे कृषी उत्पादकतेत सातत्य राहत नाही, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील दरडोई उत्पन्नात मोठी घट झाली आहे. याउलट, पश्चिम महाराष्ट्रात जलसिंचन आणि सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक मजबूत पाया मिळाला आहे, जो विदर्भ-मराठवाड्यात निर्माण होऊ शकला नाही.

कृषी क्षेत्रातील या संकटासोबतच, औद्योगिक केंद्रीकरण केवळ मुंबई-पुणे-नाशिक या सुवर्ण त्रिकोणात झाल्यामुळे विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण भागात बिगर-शेती रोजगाराच्या संधी अत्यंत मर्यादित आहेत. ग्रामीण भागात कृषी-प्रक्रिया उद्योगांची नवा असल्यामुळे कच्च्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही. पायाभूत सुविधांचा संथ विकास, अपुरा वीजपुरवठा आणि वित्तीय संस्थांकडून मिळणाऱ्या पीक कर्जातील अडचणी यांमुळे येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्था सातत्याने कर्जबाजारीपणा आणि आर्थिक मंदीच्या गर्तेत अडकली आहे. परिणामी, मानवी विकास निर्देशांक (HDI), साक्षरता, आरोग्य सुविधा आणि राहणीमानाचा दर्जा या बाबतीत हा प्रदेश राज्याच्या सरासरीपेक्षा मागे राहिला असून, रोजगारासाठी होणारे ग्रामीण स्थलांतर आणि शेतकरी आत्महत्या हे या प्रादेशिक असमतोलाचे सर्वात गंभीर व क्लेशदायक परिणाम आहेत.

विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोलाच्या कारणे

महाराष्ट्राने औद्योगिक आणि आर्थिक क्षेत्रात देशात आघाडी मिळवली असली तरी, राजंतर्गत विकासाचा समतोल साधण्यात अपयश आले आहे. विदर्भ आणि मराठवाडा हे दोन्ही विभाग नैसर्गिक व मानवी संसाधनांनी समृद्ध असूनही, पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्था आजही मागासलेली आहे. या प्रादेशिक असमतोलाची पाळेमुळे केवळ भौगोलिक परिस्थितीत नसून ती ऐतिहासिक, राजकीय आणि धोरणात्मक निर्णयांमध्येही रुजलेली आहेत. येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला खिळखिळी करणाऱ्या प्रमुख कारणांचे विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल.

1. **जलसिंचन सुविधांचा प्रचंड अभाव :**विदर्भ आणि मराठवाड्यातील शेती प्रामुख्याने कोरडवाहू आहे. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत येथे मोठ्या सिंचन प्रकल्पांची कमतरता आहे आणि जे प्रकल्प मंजूर झाले ते 'बॅकलॉग' (Backlog) मुळे अनेक वर्षे अपूर्ण राहिले. पाण्याअभावी येथील शेती पूर्णपणे मान्सूनवर अवलंबून आहे.
2. **कृषी-प्रक्रिया उद्योगांची वानवा :**या भागात कापूस, सोयाबीन आणि कडधान्यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. परंतु, या कच्च्या मालावर प्रक्रिया करणारे उद्योग (उदा. सूतगिरण्या, कापड उद्योग, तेल गिरण्या) स्थानिक पातळीवर विकसित न झाल्याने शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळत नाही.
3. **पायाभूत सुविधांचा संथ विकास:**ग्रामीण भागातील रस्त्यांची दळणवळण व्यवस्था, अखंडित वीजपुरवठा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी या बाबतीत हा प्रदेश दीर्घकाळ दुर्लक्षित राहिला. पायाभूत सुविधांच्या कमतरतेमुळे ग्रामीण भागातील आर्थिक उपक्रमांना गती मिळू शकली नाही.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

4. **वित्तीय संस्था आणि पतपुरवठ्याची कमतरता:**विदर्भ-मराठवाड्यातील ग्रामीण भागात राष्ट्रीयीकृत आणि सहकारी बँकांचे जाळे तुलनेने कमकुवत आहे. शेतकऱ्यांना आणि ग्रामीण उद्योजकांना वेळेवर, सुलभ व पुरेशा प्रमाणात पीक कर्ज किंवा भांडवल न मिळाल्यामुळे ते खाजगी सावकारांच्या पाशात अडकतात.

5. **सहकारी चळवळीचा मर्यादित विस्तार :**पश्चिम महाराष्ट्राच्या विकासात साखर कारखाने, दूध डेअऱ्या आणि सहकारी बँकांच्या चळवळीने मोठी भूमिका बजावली. याउलट, राजकीय व सामाजिक कारणांमुळे विदर्भ आणि मराठवाड्यात सहकारी चळवळ तितकीशी यशस्वी आणि व्यापक होऊ शकली नाही.

6. **बिगर-शेती रोजगाराच्या संधींचा अभाव :**मुंबई-पुणे-नाशिक या औद्योगिक पट्ट्याप्रमाणे विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण भागाजवळ मोठ्या औद्योगिक वसाहती (MIDC) विकसित झाल्या नाहीत. त्यामुळे शेतीव्यतिरिक्त ग्रामीण तरुणांना स्थानिक पातळीवर रोजगाराचे पर्याय उपलब्ध झाले नाहीत.

7. **हवामान बदल आणि नैसर्गिक आपत्ती:**मराठवाड्यातील सातत्यपूर्ण दुष्काळ (Drought) आणि विदर्भातील अवकाळी पाऊस व गारपीट यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींमुळे कृषी अर्थव्यवस्था सातत्याने संकटात सापडते. यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांची कर्जबाजारीपणातून सुटका होत नाही.

थोडक्यात सांगायचे तर, विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोल हा केवळ निसर्गाच्या लहरीपणामुळे आलेला नाही, तर तो धोरणात्मक उदासीनता आणि संसाधनांच्या असमान वाटपाचा परिणाम आहे. सिंचनाचा अनुशेष, भांडवलाची कमतरता आणि औद्योगिक विकासाचे केंद्रीकरण यांमुळे येथील ग्रामीण भागाचे दरडोई उत्पन्न कमी राहिले असून शेतकरी आत्महत्या आणि स्थलांतराचे प्रमाण वाढले आहे. हा असमतोल दूर करण्यासाठी आता पारंपारिक शेतीकडून आधुनिक, तंत्रज्ञानस्नेही शेतीकडे वळणे आणि ग्रामीण भागात कृषी-पूरक उद्योगांचे जाळे निर्माण करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या कोणत्या नवीन संधी

विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला प्रादेशिक असमतोलाच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी पारंपारिक चौकटीबाहेर पडून **शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या (Sustainable Rural Development)** नवीन संधींचा शोध घेणे आवश्यक आहे. केवळ शेतीवर अवलंबून न राहता उपलब्ध नैसर्गिक संसाधने, मनुष्यबळ आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा मेळ घातल्यास या भागाचा कायापालट होऊ शकतो. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या विविध योजना, बदलती बाजारपेठ आणि नवीन पायाभूत सुविधा (उदा. समृद्धी महामार्ग) यांमुळे या दोन्ही विभागांतील ग्रामीण भागामध्ये शाश्वत आर्थिक विकासाचे नवे मार्ग खुले झाले आहेत.

1. **कृषी-प्रक्रिया आणि मूल्यवर्धन उद्योग:** विदर्भातील कापूस व सोयाबीन आणि मराठवाड्यातील कडधान्ये, मोसंबी व आंबा या उत्पादनांवर स्थानिक पातळीवरच प्रक्रिया करणारे लघुउद्योग स्थापन करण्याची मोठी संधी आहे. थेट शेतातून प्रक्रिया करून मूल्यवर्धन (Value addition) केल्यास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढेल आणि ग्रामीण तरुणांना रोजगार मिळेल.

2. **जैविक आणि करारावर आधारित शेती:**रासायनिक खतांचा वाढता खर्च आणि जमिनीचा घटत चाललेला पोत लक्षात घेता, जागतिक बाजारपेठेत जैविक (Organic) उत्पादनांची मागणी वाढली आहे. विदर्भ-मराठवाड्यात कमी पाण्यात येणाऱ्या पिकांसाठी जैविक शेती आणि कॉर्पोरेट कंपन्यांसोबत 'कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग'चे मॉडेल राबवून शाश्वत नफा मिळवता येऊ शकतो.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. **कृषी-पर्यटन आणि ग्रामीण पर्यटन:**मराठवाड्याचा ऐतिहासिक वारसा (उदा. अजिंठा-वेरूळ) आणि विदर्भातील समृद्ध जंगल व व्याघ्र प्रकल्प (उदा. ताडोबा) यांचा उपयोग करून 'कृषी-पर्यटन' विकसित करता येऊ शकते. शहरी पर्यटकांना ग्रामीण जीवनशैलीचा अनुभव देणारे प्रकल्प स्थानिक पातळीवर उत्तम पूरक उत्पन्न मिळवून देऊ शकतात.

4. **सौर ऊर्जा आणि अपारंपरिक ऊर्जा निर्मिती:**मराठवाडा आणि विदर्भात वर्षातील बहुतांश महिने कडक ऊन असते. ग्रामीण भागातील पडीक जमिनींवर सौर ऊर्जा प्रकल्प उभारून शेतीसाठी दिवसा वीजपुरवठा उपलब्ध करणे आणि उत्पादित वीज ग्रीडला विकून ग्रामपंचायतींचे व शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढवणे शक्य आहे.

5. **बांबू लागवड आणि वन-आधारित उद्योग** -विशेषतः विदर्भातील वनसंपदा लक्षात घेता, बांबू लागवडीला (Bamboo Cultivation) मोठी संधी आहे. बांबूचा वापर हस्तकला, कागद उद्योग, कापड आणि जैव-इंधनासाठी (Bio-fuel) मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने हा एक उत्तम शाश्वत आणि पर्यायी नगदी पिकाचा स्त्रोत बनू शकतो.

6. **दुग्धव्यवसाय आणि शेळी-मेंढी पालन:**कोरडवाहू शेतीला शाश्वत आधार देण्यासाठी दुग्धव्यवसाय, कुक्कुटपालन आणि शेळी-मेंढी पालन यांसारख्या पशुपालनाला आधुनिक तंत्रज्ञानाची जोड देणे आवश्यक आहे. 'मदर डेअरी'सारख्या प्रकल्पांचा विस्तार विदर्भ-मराठवाड्यात करून ग्रामीण भागातील महिला बचत गटांना याद्वारे आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करता येऊ शकते.

समारोप

"प्रस्तुत संशोधन निबंधावरून हे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात विदर्भ आणि मराठवाडा हे दोन्ही प्रदेश महत्त्वाचे घटक असूनही, धोरणात्मक उदासीनता, सिंचनाचा प्रचंड अनुशेष आणि औद्योगिक विकासाचे पश्चिमेकडील केंद्रीकरण यामुळे येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्था दीर्घकाळापासून प्रादेशिक असमतोलाचा सामना करत आहे. हवामानाचा लहरीपणा आणि कोरडवाहू शेतीवरील अति-अवलंबित्व यांमुळे येथील ग्रामीण जीवनमानात आर्थिक असुरक्षितता निर्माण झाली आहे.

परंतु, हा असमतोल कायमस्वरूपी नाही. विदर्भाची वन व खनिज संपदा आणि मराठवाड्याची कृषी व सांस्कृतिक विविधता यांमध्ये शाश्वत ग्रामीण विकासाच्या अभूतपूर्व संधी दडलेल्या आहेत. पारंपारिक पिकांच्या चौकटीबाहेर पडून कृषी-प्रक्रिया उद्योग, सौर ऊर्जा, कृषी-पर्यटन आणि पशुपालन यांसारख्या आधुनिक पर्यायांचा अवलंब केल्यास हा प्रादेशिक असमतोल यशस्वीपणे दूर केला जाऊ शकतो. समृद्धी महामार्गासारख्या पायाभूत सुविधांमुळे आता ग्रामीण उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठ मिळणे सुलभ झाले आहे. शेवटी, केवळ शासकीय पॅकेजेस देण्याऐवजी स्थानिक संसाधनांवर आधारित शाश्वत क्षमता निर्माण केल्यास विदर्भ-मराठवाड्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्था राज्याच्या विकासाचे मुख्य इंजिन बनू शकते."

प्रमुख शिफारसी

1. महाराष्ट्रातील मुंबई-पुणे पट्ट्याच्या तुलनेत विदर्भ आणि मराठवाड्यातील ग्रामीण विकासात झालेली संथ प्रगती हा तीव्र प्रादेशिक असमतोल दर्शवते.

2. विदर्भ आणि मराठवाड्याची ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने मान्सूनच्या पावसावर आणि कोरडवाहू शेतीवर अवलंबून असल्याने आर्थिक अनिश्चितता वाढली आहे.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

3. पश्चिम महाराष्ट्राच्या तुलनेत या दोन्ही प्रशासकीय विभागांमध्ये मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पांची कमतरता आणि सिंचनाचा मोठा अनुशेष दिसून येतो.
4. कापूस, सोयाबीन आणि कडधान्यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होऊनही स्थानिक पातळीवर कृषी-प्रक्रिया उद्योगांचे जाळे विकसित झालेले नाही.
5. मुंबई-पुणे-नाशिक या सुवर्ण त्रिकोणाप्रमाणे विदर्भ-मराठवाड्याच्या ग्रामीण भागात बिगर-शेती रोजगाराच्या संधी अत्यंत मर्यादित आहेत.
6. ग्रामीण भागातील दळणवळणाचे रस्ते, अखंडित वीजपुरवठा आणि वित्तीय बँकिंग संस्थांचा कमकुवत विस्तार यांमुळे भांडवली गुंतवणुकीचा अभाव आहे.
7. पश्चिम महाराष्ट्रात ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळ देणारी सहकारी साखर कारखाने आणि दूध डेअऱ्यांची चळवळ विदर्भ-मराठवाड्यात यशस्वी होऊ शकली नाही.
8. सातत्यपूर्ण दुष्काळ, अवकाळी पाऊस आणि नैसर्गिक आपत्तींमुळे ग्रामीण भागात कर्जबाजारीपणा, शेतकरी आत्महत्या आणि स्थलांतराचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
9. विदर्भातील वन व खनिज संपदा आणि मराठवाड्याची ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे यांमध्ये ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या कायापालटाच्या मोठ्या संधी उपलब्ध आहेत.
10. आधुनिक कृषी-प्रक्रिया उद्योग, जैविक शेती, सौर ऊर्जा प्रकल्प आणि दुग्धव्यवसायाच्या सहकारी मॉडेलमुळे शाश्वत ग्रामीण विकास साधणे शक्य आहे.
11. समृद्धी महामार्गासारख्या पायाभूत सुविधांमुळे या दोन्ही विभागांतील ग्रामीण उत्पादनांना थेट मोठ्या शहरी आणि जागतिक बाजारपेठा उपलब्ध झाल्या आहेत.
12. ग्रामीण भागात फूड प्रोसेसिंग क्लस्टर्सची उभारणी आणि मायक्रो-इरिगेशन पद्धतींना १००% शासकीय अनुदान देणे हा या असमतोलावर मुख्य उपाय आहे.
13. पडीक जमिनींवर सौर ऊर्जेचे प्रकल्प उभारून शेतकऱ्यांना शेतीसाठी हक्काची 'दिवसा वीज' उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.
14. महिला बचत गटांना पशुपालन आणि गृह उद्योगांचे तांत्रिक प्रशिक्षण देऊन सुलभ पतपुरवठा केल्यास ग्रामीण जीवनमान उंचावेल.

थोडक्यात, प्रस्तुत संशोधनातून हे स्पष्ट होते की विदर्भ आणि मराठवाड्याच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील प्रादेशिक असमतोल हा केवळ नैसर्गिक परिस्थितीमुळे नसून तो धोरणात्मक उदासीनता आणि पायाभूत सुविधांच्या असमान वाटपाचा परिणाम आहे. कोरडवाहू शेतीवरील अति-अवलंबित्व आणि सिंचनाचा अनुशेष यामुळे येथील ग्रामीण भागाचे दरडोई उत्पन्न कमी राहिले असले, तरी या प्रदेशात शाश्वत विकासाच्या अनेक नवीन संधी उपलब्ध आहेत. केवळ तात्पुरती शासकीय पॅकेजेस देण्याऐवजी कृषी-प्रक्रिया उद्योग, सौर ऊर्जा, कृषी-पर्यटन आणि आधुनिक जलव्यवस्थापन यांसारख्या स्थानिक संसाधनांवर आधारित दीर्घकालीन उपाययोजना राबवल्यास, विदर्भ आणि मराठवाड्याचा हा प्रादेशिक असमतोल यशस्वीपणे दूर होऊन येथील ग्रामीण अर्थव्यवस्था राज्याच्या आर्थिक विकासाचा मुख्य आधार बनू शकते.

BODHIVRUKSHA JOURNAL OF DIVERSE DISCIPLINE (BJDD)
An Open-Access, Peer-Reviewed, Multidisciplinary Scholarly Journal | Bi-Monthly | Multilingual | Academic Research
Vol 2, Issue 6 (November-December 2026) (Special Issue 2) | ISSN: 3139-1486 (Online) | ISSN: 3139-9819 (Print)

संदर्भ ग्रंथ

1. दांडेकर, वि. म. आणि रथ, निळकंठ – भारतातील गरिबी आणि प्रादेशिक विकास, महाराष्ट्र ग्रंथ भांडार.
2. कुळकर्णी, बी. डी. – महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था: विकास व आव्हाने, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
3. भोसले, शिवाजी व काकडे, जे. एफ. – महाराष्ट्राचा आर्थिक आणि प्रादेशिक भूगोल, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
4. कुरुलकर, र. पु. – महाराष्ट्रातील प्रादेशिक असमतोल आणि अनुशेष, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
5. घाडगे, रा. गो. – महाराष्ट्रातील कृषी अर्थव्यवस्था आणि ग्रामीण विकास, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
6. पाटील, जे. एफ. आणि पाटील, व्ही. एस. – महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
7. मुणगेकर, भालचंद्र – महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास आणि बदलती ग्रामीण अर्थव्यवस्था, अक्षर दालन प्रकाशन, मुंबई.